

FİRUZƏ ABDULLA qızı AĞAYEVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

QAZAX XALQININ XİLASKARI

Tarix şəxsiyyəti yaradır, yoxsa şəxsiyyət tarixi?

Yaşadıqları zamanın hüdudlarına sığmayan, epoxalar arasında körpü salan şəxsiyyətlərdən, onların keçdikləri həyat yolundan , əməllərindən, hər birinin öz xalqı və insanlıq üçün göstərmiş olduğu xidmətlərdən söz düşəndə bu sual da aktuallaşır, yenidən ictimai fikrin gündəliyinə gətirilir. Söhbət elə nadir və xoşbəxt taleli şəxsiyyətlərdən gedir ki, onları Allah sadəcə öz valideynlərinin – ata-anasının övladı kimi yaratmır, onların üzərinə həm də tarixin yaradıcısı olmaq məsuliyyətini və vəzifəsini qoyur. Qazax xalqının tarixində bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirmək , bu uca adı doğrultmaq qisməti Abayın – böyük şair və humanist mütəfəkkir İbrahim Kunanbayevin bəxtinə düşmüşdür. Türk xalqlarının mənəvi dünyasında özünəməxsus yer tutan Abayın adı Azərbaycan

xalqı üçün də çox əzizdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Abay şəxsiyyətinin tarixi mənasını yığcam, eyni zamanda bütün möhtəşəmliyi ilə səciyyələndirmişdir: *“Abay, onun yaradıcılığı bütün bəşəriyyətə , bütün xalqlara məxsusdur. Təbii ki , bu, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o öz xalqını xoşbəxtliyə və firavanlığa aparan düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı , o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda Azərbaycan xalqına məxsusdur. Biz Azərbaycanda Abayın yaradıcılığının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk.”*(1)

Abay hərtərəfli şəxsiyyət idi və öz xalqı üçün gördüyü işlərin əhatə dairəsi geniş , məzmunu isə dərin olmuşdur. Onun haqqında, demək olar ki, bütün qazaxların həvəslə işlədikləri təyinedici ifadələr var: *qazax xalqının böyük şairi, müasir qazax yazılı ədəbi dilinin banisi , qüdrətli bədii söz ustası , bəstəkar və maarifçi-demokrat və ictimai xadim...* Abay barədə söz açarkən bu ifadələrdən inşa yazan məktəbli də , ciddi tətqiqatlar aparan alim də, yüksək kürsülərdən nitq söyləyən siyasi xadim də eyni qürurla istifadə edir.

Abay qazax xalqının ictimai-siyasi, mədəni, eləcə də bədii düşüncə tarixinin ən mürəkkəb bir dövründə həyat səhnəsinə çıxmışdı. Türk xalqlarının vahid və sistemli ədəbiyyat tarixi dərslərinin yaradıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alimimiz, prof. Pənah Xəlilovun qeyd etdiyi kimi: *“XIX əsrin ikinci yarısında qazax yazılı ədəbiyyatının başlıca nailiyyətləri onun (Abayın – F.A) adı ilə bağlıdır... Klassik qazax ədəbiyyatı onun sayəsində dərin ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmun kəsb etmişdir.”*(2,3)

Qazax ədəbiyyatşünaslığında Abay öz xalqının mədəniyyət tarixində intibah yaratmış şəxsiyyət kimi qiymətləndirilir. *“Allah tərəfindən seçilmiş renessans şəxsiyyəti olmaq yalnız Abaya qismət oldu. Abay ona qədər yaradılanlardan bəhrələnərək qazax mədəniyyətini görünməmiş yüksəkliyə qaldırdı”* (3)

XIX əsrdə qazaxlar arasında təhsilə və orduya yalnız “seçilmiş” insanlar cəlb edilirdi ki, bunun da arxasında yenə düşünülmüş və Rusiya imperiyasının təsir dairəsində olan müsəlman xalqlarına yönəldilmiş məkrli müstəmləkəçilik məqsədləri dayanırdı. Ruslaşdırma siyasətini daha da dərinləşdirmək, demoqrafik tarazlığı pozmaq , özlərinə lazım olduqda isə xalqlar arasında münasibətləri gərginləşdirmək üçün qazax çölləri sürgünlərin məskəninə çevrilmişdi. “Yersiz gəldi, yerli qaç” zorakılığının tüğyan etdiyi bir şəraitdə yerli insan yaşamayan çöllərə doğru üz tuturdu. Məhsuldar ərəzilər , gəlir verən torpaqlar hakimiyyət dairələrinin kənardan gətirib yerləşdirdiyi insanların ixtiyarına verildirdi. Qazax çöllərinə kənardan gəlib burada məskunlaşanlar üçün Rusiya dövləti tərəfindən hər cür şərait yaradılırdı. Dövlətin “əyalətləri inkişaf etdirmək ” üçün ayırmış olduğu vəsaitlər də məhz kənardan gələnlərin məskunlaşdırılmasının stimullaşdırılmasına xərclənirdi. Qazax xalqının övladlarının hətta çar hökumətinin mənfəətləri və ucqarlardakı siyasətinin zərurətləri baxımından təhsilə və digər yeni həyat şəraitlərinə cəlb edilməsi də olduqca ədalətsiz şəkildə həyata keçirilirdi...

Məsələnin qəliz və paradoksal tərəfi isə bunda idi ki , tarixi reallıqlara görə , Orta Asiya xalqları , o cümlədən qazax xalqı üçün siyasi baxımdan Rusiya imperiyası ilə birlikdə olmaq o dövr üçün , bəlkə də, ən əlverişli və qaçılmaz qismət idi. Bu xalqların milli dövlət yaratmaq imkanları zəif idi. Digər tərəfdənsə , başda Osmanlı imperiyası olmaqla müsəlman Şərqi həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan tənəzzülə doğru getməkdə idi, dünyanın üstündəki siyasi coğrafiya öz hüdudlarını dəyişdirirdi. Bu, bir tarixi reallıq idi və həmin vaxt qazax xalqının və ya qazax xalqı ilə oxşar taleyi yaşayan hər hansı digər müsəlman xalqının Rusiya ilə müttəfiqliyi , Rusiyanın təsir dairəsinə daxil olması qarşıda duran yollar arasında “pislərin ən yaxşısı” sayıla bilərdi ki, açıq fikirli , xalqın gələcəyini düşünən ziyalıların bu məsələyə müsbət münasibəti həmin amillə izah oluna bilər. Rusiya imperiyası isə yaranmış tarixi şərtləri öz xeyrinə yönəltmək üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə edirdi.

Rusiya imperiyasının Orta Asiyada və Qazaxıstanda apardığı “zindəganlıq cəngi” –həyat savaşı Azərbaycanda daha sərt, daha məkrli və amansız idi. XX əsrin əvvəllərində rus məktəbində təhsil alan şagirdlər içində qazaxların nisbəti cəmi heç bir faiz də təşkil etmirdi. Təhsilə cəlb olunmuş insanların da , demək olar ki, hamısı təhsillərini ya öz hesablarına , ya da yerli imkan

sahiblərinin vəsaitləri hesabına almışdılar. İmperiya nəyin bahasına olursa olsun yerli xalqı qazax çöllərinə gətirdiyi yeni həyat üstünlüklərindən uzaqda saxlamağa çalışırdı.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu siyasət öz işini görmüş, acı bəhrəsini vermişdi. Xüsusilə müsəlman xalqları arasında ictimai və mədəni gerilik daha da dərinləşərək ictimai və mədəni həyatda böyük təzadlar yaratmışdı. Bu təzadlar müsəlman və xristian mədəniyyətlərinin müqayisəsində daha bariz şəkildə görünməkdə idi. Siyasi cəhətdən Rusiya imperiyasına bağlı olan müsəlman xalqları bir tərəfdən öz tarixi köklərindən uzaqlaşdırılır, digər tərəfdənsə milli-etnik və dini ayrışdırıcıya məruz qalırdı. Çox maraqlı bir faktı yada salmağa dəyər ki, hələ XIX əsrdə mükəmməl elmi mərkəzlərə malik Rusiya imperiyasında müsəlman xalqlarına qondarma adlar verərək öz kimliyindən uzaqlaşdırma siyasəti bir sistem təşkil edirdi. Məsələn, Azərbaycan türkləri Rusiya tərəfindən “qafqaz tatarları” adlandırıldığı kimi, Orta Asiya türklərinə də qondarma adlar verilmişdi. Qazaxlar “qırğız-qazax” və “qırğız-qaysaq”, qırğızlar isə “qara qırğızlar” adlandırılırdı. Bu əslində, milli kimliyin və insanların milli heysiyyətinin göz ardına vurulması idi.

Kütlə, xalqın çoxluğu bu nataraz durumla barışdığı halda, xalqın daxilindən gələn yenilməz bir qüvvə xalqı öz varlığını və dəyərlərini yaşatmağa çağırırdı. Bütün varlığın həyatını işıq və təmiz hava təmin etdiyi kimi, xalqın varlığının davam etdirilməsi üçün ona işıq və hava təmin edən (edəcək) şəxsiyyətlər yetişirdi. Xalq nə qədər məhrumiyyətlərə və əzablara düçar olsa belə, nə qədər alçaldılmaya, təhqirə və təzyiqlərə məruz qalsa belə, xalqın içindən çıxan, torpağın sinəsindən göyərən qüvvələr ümidlə yaşayırdılar. Xalqın gələcəyinin daha aydın və daha işıqlı olması ümidi ilə. Xalqın özünün yetişdirdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin onun ümumi maraqlarını qorumamağa can atması, təhsilə və biliklərə yiyələnmək həvəsi milli varlığın yaşadılması üçün “tarixin sifarişi” kimi təzahür edirdi. Görünür, ən çətin dövrlərdə tarix elə insanlara meydan verir ki, onlar işıqlı əməlləri ilə həm də tarixin özünü yaratmış və yaşatmış olurlar.

XIX əsrin sonlarında qazax xalqı arasından Abay kimi bir şəxsiyyətin araya-ərsəyə gəlməsinə, tarix səhnəsinə çıxmasına da sadəcə xoş bir təsadüf kimi, Allahın hədiyyə etdiyi xoşbəxt “şans” kimi baxmaq yəqin ki, düzgün olmaz. Abayın tarix səhnəsinə gəlməsini qazax xalqının və özünü gələcəyə daha keyfiyyətlə daşımaq potensialının bir ifadəsi kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğun və yerində olardı. Müstəmləkəçilik zülmünün tüğyan etdiyi bir ölkədə və şəraitdə milli ruhu oyadıb daha yüksəklərə qaldırmaq, xalqda öz dəyərlərinə, ən əsası isə öz mənəvi gücünə, gələcəkdə daha yaxşı yaşamaq qüdrətinə inam oyatmaq xalqın bir övladı kimi Abayın üzərinə düşən böyük bir tarixi təyinat oldu.

Müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və ictimai xadim Oljas Süleymenov müsahibələrinin birində dedi ki: *“Əsl şair xalqın qurtuluşu, həyatını qoruyub saxlaya bilməsi üçün nə lazım olduğunu, eləcə də xalqa nələrin zərər verə biləcəyini hiss etməlidir. Bizdə Abay belə bir şair olmuşdur.”*(4)

Öz xalqının xilaskar övladı olan Abay xalqı irəli aparmaq üçün yollar axtarırdı və axtardığı qurtuluş yolunun yeni dünya şərtlərinin düzgün dərk olunmasından, maarifdən, mədəniyyətdən, qabağa gedən millətlərin və cəmiyyətlərin təcrübəsini öyrənməkdən keçdiyini görürdü. Öz böyük müasiri olan Mirzə Ələkbər Sabir kimi Abay da “bizi dindirən əsrlər” – zəmanə ilə zəmanənin öz dilində danışmağı ən doğru istiqamət və çıxış yolu hesab edirdi. Abay yaxşı bilirdi ki, onun zəmanəsində Rusiya imperiyası ilə döyüşə çıxmağın qazax xalqı üçün heç bir əhəmiyyəti və perspektivi olmayacaq. Ona görə də Rusiya İmperiyasından öz haqlarını ala bilmək üçün xalq ilk öncə öz hüquqlarını dərinləndirməli, tarixin gedişatından baş açmağı bacarmalı idi.

Abay zəmanənin bütün mürəkkəbliklərini və ziddiyyətlərini öz taleyində yaşamış, öz tərcümeyi-halından keçirmiş bir şəxsiyyətdir. Onun atası Kunanbay böyük nüfuz sahibi idi, istər yerli əhali arasında, istərsə də çar məmurlarının yanında sözü ötürdü. Kunanbay həm keçmiş zəmanənin -itirilən dəyərlərinin yerini gözəl bilir, həm də yeni zəmanənin gerçəkliklərinə düzgün qiymət verməyi bacarırdı. Yolu qazax çöllərindən keçmiş Avropa səyyahlarından biri onu müdrikliyinə, iti zəkasına və hazırcavablığına görə “çöllərin Siseronu” adlandırılmışdı. Zəmanənin gerçəkliklərini aydın dərk etməyi bacaran Kunanbay öz kiçik oğlunu mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus məktəbində oxudanda da nə etdiyini yaxşı bilirdi: oğlunun gələcəkdə daha fəal mövqeyi olan, xalqın taleyinə təsir göstərə bilmək imkanına malik bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün onun rus

məktəbinə getməsinə mane olmamışdı. Bu isə yeni dövrün ziyalıları olacaq Abayın taleyində iz salmış ibrətamiz və rəmzi bir başlanğıc demək idi: onun qarşısında qazax çöllərində iki mədəniyyəti bir araya gətirmək vəzifəsi dururdu. Daha doğrusu, elə bir başlanğıc yaratmaq ki, həm Şərq mədəniyyətinin dəyərlərini ehtiva etsin, həm də Qərb mədəniyyəti ilə ünsiyyət yaradıb, Qərblə bir sırada irəliləyə bilsin. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi mənbələrdə Abayın rus məktəbində təhsil almasının şairin kiçik yaşlarından mədrəsə təhsil sisteminə etiraz edərək yeni məktəbə böyük rəğbəti ilə izah etmək mülahizəsi də mövcuddur. Hətta şairin rus məktəbinə öz atasından izinsiz, onun iradəsinin ziddinə olaraq getməsi də qeyd olunur. Ancaq son vaxtlar Qazaxıstanda Abayın tanınması istiqamətində yaranmış elmi kütləvi əsərlərdə, yazıçının yeni tərtib edilmiş tərcümeyihalında Abayın öz atası Kunanbayın tövsiyəsi ilə mədrəsə təhsili ilə yanaşı, rus təhsili də alması qeyd olunur: rus təhsili almaq insanlara cəmiyyətdə daha yüksək mövqe və vəzifə tutmağa imkan yaradırdı.

Abay öz zamanəsinə qədər əsasən “aldı görək nə dedi” üsulu ilə bədahətən yaranan qazax şeirini folklor səviyyəsindən realist yazılı ədəbiyyat səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. O, poeziyaya dərin sosial və fəlsəfi məzmun müdaxilə imkanlarını genişləndirmiş, özünəməxsus tarixə və ənənələrə malik qazax bədii düşüncəsini həm Şərq ədəbiyyatının, həm də rus ədəbiyyatının ənənələrindən gələn yeni-yeni formalarla, rəngarəng janrlarla zənginləşdirmişdir. Məhz onun yaradıcılıq dühası sayəsində ədəbiyyat zamanın yolayırıcında böyük sarsıntı keçirən bir millətin tarixinin həqiqi aynasına və tərcümanına çevrilmişdir. Millət bu aynada düzü düz, əyrini əyri görmüşdür.

Bu gün Abayın irsi qazax xalqının mənəvi sərvəti hesab olunur və xalq bu sərvəti yüksək qiymətləndirir, onunla qürur duyur...

Abay qazax xalqının mənəvi varlığına yeni keyfiyyət gətirməyə müvəffəq olmuş şəxsiyyətdir. Ucsuz-bucaqsız qazax çöllərinin üzərində dolaşan türk ruhunun sərbəstliyi və daim daxili azadlığa can atması, Şərq mədəni irsinin zərifliyi, incə ahəngi, həssaslığı onun poeziyasında Qərb və rus ədəbiyyatındakı dərin intellektuallıqla və rasionallıqla çulğalaşmışdır. Qazax ədəbiyyatı tarixində Abayın təmsalında şeir yeni keyfiyyət qazanmışdı: zamanə ilə döş-döşə gələrək, həyatın real gedişatını dəyişmək idealını öz çiyinlərinə götürmüşdü.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində iştirak edən dövlət başçılarından və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin şəərəfinə rəsmi qəbulda nitqi “Azərbaycan” qəzeti, 11 avqust 1995-ci il.
2. P.Xəlilov. Dan ulduzu, -“Abay. Şeirlər və poemalar” kitabına müqəddimə, Bakı, 1970
3. Muxtar Qul Məhəmməd. Dünyanı söz idarə edir, -“Körpü jurnalı”, 2008, №1
4. М.Сыдыкназаров, Д. Сыдыкназарова. Парадигмы духа и типология содержательных корреляций, www.nich.tarmpi.kz/n.../2/13_syidyknazarov_m_syidiknazarova_d.doc

XÜLASƏ

XIX əsrin maarifçi demokrati Abay Kunanbayev Qazax xalqının tarixində yüksək intellekti, bacarığı və istedadı ilə fərqlənən şəxsiyyətlərdən olmuşdur. O, zamanla ayaqlaşaraq millətin özünü tanıması, dilini qoruması və yaşatması, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün çox işlər görmüş, özündən sonra gələn nəsillərin yoluna işıq saçmışdır.

Qazax xalqının ictimai-siyasi həyatı, məişəti, əxlaqı, adət-ənənələri onun yaradıcılığının ana xətti olmuşdur. Şair haqqında Qazax ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri yüksək fikirlər söyləmişlər. Bu məsələlər məqalədə əhatəli şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: tarix, elm, politika, xalq, Qazax, Abay